

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ЧАС СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (1917-1930 РР.)

Після проголошення незалежності Українська держава, прагнучи утвердження священних принципів свободи, соціальної справедливості та рівноправності, взяла на себе зобов'язання сприяти відродженню духовності народу України. Сьогодні, коли набувають актуальності взаємовідносини держави та церкви, зацікавлення історією Римо-католицької церкви (РКЦ) є закономірним явищем та пояснюється появою доступу до значного кола раніше закритих архівних фондів та можливістю використання нових історичних джерел.

Проблемі діяльності присвячена значна кількість дослідницьких робіт, як вітчизняних так і закордонних авторів. Вітчизняними дослідниками ретельно вивчалось становлення та поширення римо-католицизму в Україні [1; 2], і в першу чергу в Західному її регіоні, аналізувалися особливості взаємодії РКЦ та державних структур [3; 4], а також досліджувалася історія окремих етноконфесійних громад (німецької, польської) [5; 6; 7; 8].

Однак, залишається недостатньо вивченою така проблема історії Римо-католицької церкви, як дослідження функціональної структури церкви, а також аналіз еволюційних змін в організації церкви під впливом соціальних перетворень початку ХХ ст.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на підставі вивчення історичних джерел висвітлити умови внутрішньої трансформації організаційної структури католицької церкви та дослідити особливості функціонування її складових на Півдні України в 1917-1930 рр.

Релігійна громада католиків Півдня України на початку ХХ ст. входила до складу Тираспольської дієцезії Римо-Католицької церкви (РКЦ) та охоплювала території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній Російської імперії. В цілому РКЦ в Російській імперії на початку ХХ ст. налічувала 12 дієцезій, в тому числі Могильовську, Віленську, Луцько-Житомирську, Тельшевську та 7 дієцезій на польських землях (Варшавську, Сейнську, Влоцлавську, Калецьку, Люблінську, Плоцьку та Сandomirську) [9, с. 158-159].

Управління Тираспольської дієцезією здійснювалося єпископом, що призначався наказами Урядового Сенату за рішенням Російського імператора та за попереднім узгодженням із папою римським. Кожен єпископ повинен був принести присягу на вірність імператору Росії, його спадкоємцеві, а потім і самому папі римському.

На початку ХХ століття Тираспольська дієцезія мала кафедральний капітул та консисторію, включала 15 деканатів, третина з яких охоплювала Південь України, а саме: Одесу, Миколаїв, Сімферополь, Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ) та Бердянськ. На 1902 рік Тираспольська дієцезія об'єднувала 87 парафіяльних церков, 34 філіальні церкви, 131 священник та майже 298 тисяч парафіян [9, с. 160]. За етнічнонаціональним складом католики Півдня були представлені німцями, поляками, чехами, українцями, росіянами, французами та іншими.

Чисельність католицького населення на Півдні України у порівнянні з представниками інших релігійних конфесій на початку ХХ ст. в різних регіонах була різною. Так, наприклад, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії (територія сучасної Запорізької області) католики складали близько 1,14%, поступаючи православним, іудеям, лютеранам та менонітам [10, арк. 142]. В Одеському повіті за кількістю католики поступалися лише православним [9, с. 162]. Проте кількісний склад католиків мав досить стабільний характер.

Однак, незважаючи на чисельність католицького населення та його вірогідні позиції щодо ставлення до Російської імперії, монархічний режим, який вважав Православну Церкву своєю найважливішою опорою, нехтував інтересами Римо-католицької церкви та її парафіян (особливо в роки Першої світової війни), державні органи влади майже не додержувалися принципу свободи совісті та віросповідання.

Саме тому лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. та Українська національно-демократична революція сприймалися католиками з неприхованим піднесенням та сподіванням на покращення життя.

Українські політичні сили революційної доби (Українська Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського, Директорія), на відміну від царського уряду, розглядали релігію як особисту справу кожного, прагнули гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. При цьому, маючи особливі стосунки з Православною Церквою як із традиційною, держава завжди декларувала свободу віросповідання та намагалася не допускати утисків прав інших релігій (в тому числі й римо-католицизму) [11, с. 166-167].

Однак відсутність чіткої релігійної політики стосовно взаємодії Української держави з конфесіями, що не мали загальнодержавного значення, сприяла непорозумінню серед релігійних громад (інколи навіть відверто ворожому ставленню між ними), що не могло не позначитися на становищі католицизму у південному регіоні в цілому, особливо в умовах наступу держави на позиції церкви.

Надії римо-католицького духовенства Тираспольської дієцезії на подальше вільне існування Церкви рухнули після запровадження радянської влади й утвердження більшовицької диктатури. Чимала частина активних парафіян Південної України залишала місця свого існування: одні католики поверталися на історичну батьківщину, інші бігли від голоду. Все загострила громадянська війна – католики стали заручниками державних інтересів. 29 квітня 1919 р. у Петрограді був заарештований митрополит Е. Ропп, а наступного дня ще кілька священників. Письмові та особисті звернення Центрального комітету католицьких громад до влади із проханням звільнити митрополита й інших священників залишилися безрезультатними. Відповіддю стали нові арешти священників та парафіян. Тираспольський єпископ Й. Кесслер виявився після зміни державних кордонів у Бессарабії, радянські власті не допустили його повернення до дієцезії [12, с.421].

Польсько-радянська війна та її наслідки призвели до поділу дієцезій, а також до нових утисків РКЦ [5, с.67]. Характерним прикладом боротьби за збереження свободи католицької церкви на території Радянській України є боротьба з вимогою укласти договори щодо передачі храмів віруючим. Римо-католицька церква наполягала на тому, що храми – її власність, оскільки були побудовані на кошти парафіян. Велике значення мав також протест архієпископа Я. Цепляка від 29 вересня 1919 р. проти націоналізації церковного фонду [13, с.12-14]. Католицьке духовенство, що підтримувалося парафіяльними комітетами, не тільки відмовлялося дозволити підписання договорів щодо користування храмами, але й домагалася свободи викладання Закону Божого. Священники на своїх зборах обговорювали питання про відношення до комунізму як до антихристиянського навчання й намагалися відгородити парафіян від його впливу [13, с.15].

2 квітня 1920 р. був заарештований архієпископ Я. Цепляк. Церковні комітети розіслали телеграми протесту в найвищі інстанції, відповіддю влади стали масові арешти парафіян, багато з яких були відправлені до таборів. Щоб уникнути подальших репресій серед католиків архієпископ Я. Цепляк 15 квітня 1920 р. написав заяву, зобов'язуючись «сприяти заспокоєнню розумів», і через два дні був звільнений, але за ним було встановлено нагляд.

Священників заарештовували й під час польсько-радянської війни. 18 березня 1921 р. у Ризі був підписаний мирний договір, в VII статтю якого було внесене право Римо-католицької церкви в Росії самостійно здійснювати свою діяльність «у межах внутрішнього законодавства» [13, с.17]. Однак саме це законодавство було повністю антицерковним й антирелігійним.

Новий привід до переслідування Церкви з'явився у зв'язку з голодом на Півдні України, почалася кампанія щодо вилучення церковних цінностей, що проводилася як у православних, так й у католицьких храмах. У багатьох місцях парафіяни активно протестували, у деяких місцях їм вдавалося замість церковних віддавати свої власні коштовності. Опір вилученню цінностей, а також завзята відмова парафіяльних громад від підписання «договорів щодо користування храмами» привели до нової хвилі закриття церков [14, с.89-91].

Від самого початку більшовики прагнули внести розлад у Церкву зсередини. У Православній Церкві це привело до дійсного розколу, у Католицькій – розколу не відбулося, однак багатьох священників погрозами й обіцянками влада намагалася змусити відмовитися від своїх поглядів.

Репресії, а також атеїстична пропаганда послабляли Церкву. Багато священників відбували покарання, деякі були вислані за кордон. На Півдні України не залишилося жодного католицького єпископа, не вважаючи старого, який нещодавно відійшов від справ, Тираспольського єпископа А. Церра. Фактично РКЦ не мала ієрархії. Тому папа римський Пій XI заснував при Конгрегації Східних Церков Комісію «Pro Russia» для координування допомоги Церкві в колишній Російській імперії. Ватикан намагався дипломатичними каналами зв'язуватися з радянським урядом, щоб знайти вихід із створеної ситуації. Офіційні переговори успіху не мали, але посол Ватикану, єпископ М. Д'Ербін'ї, приїжджав кілька разів до Росії в 1926 р. та зміг відновити зруйновану структуру Римо-католицької церкви, призначивши апостольських адміністраторів, а деяких з них – єпископами.

До цього часу на території Радянського Союзу адміністрація Католицької Церкви мала наступну структуру:

1. Могильовська архієпархія, що включає Центральну й Північну частину європейської Росії й Північно-Східну (радянську) частину Білорусії;
2. Мінська дієцезія (Східна її частина перебувала у складі СРСР);
3. Житомирська дієцезія, у більшій своїй частині перебувала на території Радянської України (туди входили Північна й Центральна частина України);
4. Кам'янець-Подільська дієцезія – повністю на території СРСР (Південна Україна);
5. Тираспольська дієцезія, що включала Південну частину Східної України й Поволжя;
6. Владивостоцька дієцезія, утворена 3 лютого 1923 р. (Східна Сибір і Далекий Схід);
7. Апостольський Вікаріат Сибіру (Західна частина Сибіру й Середня Азія);
8. Апостольський Вікаріат Криму й Кавказу, утворений, імовірно, під час громадянської війни в Південній частині Тираспольської дієцезії;
9. Апостольська адміністрація для католиків вірменського обряду;
10. Екзархат Греко-католицької Церкви в Росії [15, с.45-49].

Проведена таємна реорганізація була покликана відновити ієрархію католицької церкви. Позбавлення юрисдикції єпископів, що проживали за межами СРСР, у тому числі й Тираспольського єпископа Й. Кесслера, – було спробою відгородити Церкву від обвинувачень в іноземному втручанні. На території України були створені наступні адміністрації:

- Харків – священик В. Ільгін,
- Одеса й Крим – єпископ А. Фрізон,
- Житомирська дієцезія – священик Ф. Скальський,
- Каменецька дієцезія – священик Я. Свідерський.

Однак незабаром й нові адміністратори піддалися різним репресіям. Трагічно складалося життя німців, що загинули пізніше мученицькою смертю. Єпископ А. Фрізон так і не зміг оселитися в Одесі. Практично він служив тільки в Сімферополі, піддаючись частим арештам, а при останньому арешті був розстріляний [16, с.54].

Офіційні церковні структури були паралізовані, єдиною можливістю збереження церковного життя були чернечі або подібні з ними громади (переважно жіночі), що діяли нелегально на території Південної України. Однак і ці чернечі громади незабаром були ліквідовані, а їхні члени піддані репресіям.

До кінця 20-х рр. Римо-католицька церква на Півдні України внаслідок відсутності в регіоні такої соціальної бази, яку мало православ'я, практично припинила своє існування, за винятком декількох приходів у великих містах. Радянський режим, починаючи з 1923 р. повів організований наступ на католицизм [14, с.102]. Становище католицької церкви було набагато складніше, ніж інших християнських віросповідань. Православні, обновленці, лютерани, баптисти та інші релігійні організації налагодили регулярний випуск різних періодичних видань, проводили всілякі з'їзди, синоди, конференції, мали у своєму розпорядженні свої навчальні заклади. У католицькій церкві не було практично нічого. Її діяльність та ієрархічна структура довгий час ретельно приховувалися від більшовиків.

До 1929 р. хвиля переслідувань, спрямована проти всіх без виключень конфесій, досягла свого апогею. Зважена й продумана церковна політика вважалася другорядною в порівнянні з іншими політичними й соціально-економічними проблемами. Боротьба з релігією в Радянській Україні вступила в заключну стадію. До 1939 р не залишилося жодного місцевого католицького священика, який би перебував на волі.

Отже, під впливом змін у політичному житті Південної України, що відбулися на початку ХХ ст., діяльність Римо-католицької церкви зазнала кардинальних змін, відбулася трансформація її організаційної структури, характер взаємин між церквою та державними структурами став визначатися загостренням зовнішньополітичних протиріч. Настав час загального наступу держави проти суспільного впливу конфесій та релігійної свідомості з метою їх цілковитого знищення, час ламання релігійних традицій.

Саме тому врахування особливостей внутрішнього життя католицької громади та розмаїття підходів до вивчення історії римо-католицизму на Півдні України відкривають нові можливості як у пізнанні взаємин між державою та католицькою церквою на початку ХХ ст., так і у розширенні уявлень щодо релігійно-церковного життя України та релігійності українців.

Джерела та література

1. Гентош Л. Католицька церква та становлення української державності (1917-1923 рр.) // Другий Міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.2. – Львів, 1994.
2. Ковальчук А. Територіальна динаміка римсько-католицької церкви в Україні // Історія релігій в Україні: Матеріали IX міжнародної конференції 11-13 травня 1999 р. – Т. 1. – Львів, 1999.
3. Стронський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. // Людина і світ. – 1994. – № 3-4.
4. Рублева Н.С. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2.
5. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994.
6. Лісевич І.Т. Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр. – К., 1997.
7. Євнух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні. 1920-1990. – К., 1994.
8. Лях К.С. Етно-конфесійний склад німецьких колоністів Півдня України // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность / Материалы международной научной конференции. – Донецк, 2003.
9. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. – Саратов.: Поволжская Академия гос-нной службы, 2001.
10. Державний архів Запорізької області. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.142.
11. Ганзуленко В.П. Українська держава 1917-1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI.
12. Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т. 4: Католицизм / За ред. П.Яроцького. – К., 2001.
13. Шкаровский М.В., Черепенина Н.Ю., Шикер А.К. Римско-Католическая Церковь на Северо-Западе России в 1917-1945 гг. – СПб., 1998.

14. Dzwonkowski R. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium. – Lublin, 1998.
15. Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR. 1917-1939: Zarys historii. – Lublin, 1997.
16. Чаплицкий Б., о., Осиповна И. Книга памяти – Мартиролог Католической церкви в СССР. – М., 2000.

Summary

The problems of organization of Roman-Catholic church at the territory of the Southern Ukraine during 1917-1930 are examined by the author of article; the conditions and peculiarities of interior transformation of components of organizational structure of church under the influence of social changes are explored.

А. І. Макарьська

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ АНТИЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ ТА СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ В 20-ТІ РР. ХХ СТ.

Останнім часом, в умовах незалежності України, церковно-монастирська тематика набула нового звучання. Починаючи з 1991 року, на території України відродилося близько 200 православних монастирів. Дедалі більше дослідників торкаються різних аспектів теми у своїх дослідженнях – як регіоналістичних, так і узагальнюючих. Це праці наступних авторів: Д. Блажейовського, Т. Бобко, Н. Ігнатової, О. Ігнатуші, Ю. Карманова, А. Киридон, В. Климова, О. Крайньої, І. Луковенко, Ю. Маринівського, О. Нестулі, В. Пащенко, Е. Слободянюк, Г. Степаненко, О. Шевченко.

Отже, використовуючи архівні джерела та історіографічні здобутки, спробуємо охарактеризувати перебіг антицерковної кампанії та секуляризації монастирського майна на теренах Південної України.

Зміни в чисельності та розміщенні православних монастирів в межах Півдня України протягом 20-х рр. ХХ ст., трансформація та руйнація їх традиційного організаційного устрою були зумовлені чіткими та планомірними діями радянського уряду.

Перемога у боротьбі за владу у жовтні 1917 року дала більшовикам можливість здійснити на практиці своє бачення політичного, економічного, культурного розвитку держави. Не в останню чергу це стосувалося ставлення до релігії [1, с.178].

Для початку нова влада 23 січня 1918 року прийняла спеціальний декрет РНК РСФРР «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства», згідно якого проголошувалася свобода віросповідання, а також право не сповідувати жодної релігії. Все майно, що належало релігійним організаціям оголошувалося народним [2, с.95-96].

В українському варіанті цього закону, який було видано через рік (у 1919 р.), пункту про націоналізацію релігійного майна не було, але ще через рік (а саме 3 січня 1920 р.) постановою РНК УСРР «Про погодження законодавчої практики УСРР та РСФРР в питанні про відокремлення церкви від держави» все майно релігійних установ все ж таки націоналізувалося [3, с.83].

Декрет УСРР «Про передання майна монастирських та інших церковних установ у відання народного комісаріату соціального забезпечення (НКСЗ)» від 17 травня 1917 року передавав НКСЗ усе майно, за виключенням храмів та предметів культового призначення, які були передані під контроль місцевих рад [3, с.87]. Землі та ліси, маєтки та будівлі сільськогосподарського призначення, підприємства, що пов'язані з сільським господарством і промисловістю були віддані під контроль відповідних комісаріатів [1, с.179].

Культове майно монастирів (як і решти молитовних будинків), що являло собою історичну, художню або археологічну цінність, а також речі з дорогоцінних металів мали передаватись до державного сховища Народного комісаріату фінансів, а решта речей повсякденного культового вжитку зараховувалися до державного фонду [3, с.120].

Органи НКВС постійно сліdkували за станом передачі монастирських будівель і цінностей. Це відображено у щорічних звітах губернiальних та окружних відділів культів відповідно до інструкції НКВС УСРР за №ч-160/с/203 від 12 січня 1926 р.

За даними НКВС станом на 1928 р. (директива НКВС до всіх окрадмінвідділів від 6 квітня 1928 р. ч. 274, в спішному порядку наказував зібрати відомості про кількість монастирів, черниць та ченців, що мешкали на території колишніх монастирів та мандрували по окрузі [4, арк.10], кількість та локалізація монастирів на теренах Південної та Східної України була такою:

На Дніпропетровщині – 4 монастиря (3 жіночих, 1 – чоловічий, та 1 жіночий скит):

1) Тихвінський (Тихонівський) жіночий монастир у м. Дніпропетровську – закрито, мав 2 молитовних споруди, що використовувалися під дитячий будинок для дефективних дітей. Кількість мо-